drie stadien, die ge wel te onderscheiden hebt. In het eerste stadium is alles vermengd. Er is wel een eigen gezinsleven, maar voor het overige leeft alles saam en vermengd, de goeden met de kwaden, de gelooVigen met de ongeloovigen; er is geen afscheiding anders dan bij het altaar en in 't huwelijk. Afzondering in het publieke leven is er niet. In dit stadium is het booze oppermachtig en lijdt het goede element schade, tot de Zondvloed komt, en er met Noach een nieuw proces begint. Ook dit proces dreigt weer tot gelijke uitkomst te zullen leiden, en nu treedt het tweede stadium in, niet door den Vloed, maar door Abram's roeping. Tijdelijk zondert God zich een eigen volk met een eigen nationaal bestaan af. En in deze nationale afzondering wordt het geestelijk element voor uitsterving bewaard. Toch is dit slechts een tusschen-stadium, dat zelf reeds heenwees op het derde stadium dat na Bethlehem Intrad, de nationale Isoleering ophief, zich weer uitstrekte tot heel de wereld, maar nu dan ook de Kerk in het leven riep als eigen lichaam, ten einde nu de kinderen Gods tegelijk tot twee dingen in staat te stellen, eenerzijds om in de Kerk van Christus het geestelijk isolement te vinden, en anderzijds toch als gewone leden in de burgermaatschappij de eenheid van ons geslacht en den samenhang met het wereldleven ook persoonlijk in toepassing te brengen. En de uitkomst hiervan is, dat in het Christenland niet alleen het *geestelijke*, maar ook het *uitwendige* leven een hoogte bereikt, die ver boven wat in de Heidenwereld verworven was, uitgaat. Alle gevaar voor herhaling van hetgeen vóór den Zondvloed geschied is, mag hierdoor als afgewend worden beschouwd, en de Voleinding kan thans worden ingewacht, als de Voleinding van de twee stroomingen, die door het leven gaan, eenerzijds in het proces dat zich van de Schepping naar het einde beweegt, en anderzijds in het proces van het Koninkrijk Gods.

DR. A. K.

„Mijn hart verwijd".

> Ik zal den weg uwer geboden loopen, als Gij mijn hart verwijd zult hebben.
> Psalm 119 : 32.

Uw hart heeft een binnenkant en een buitenkant, en kan van beide kanten gedrukt, gekweld en benauwd worden.

Van binnen kan uw hart zoo vol worden, dat het dreigt te bersten; dat er geen ruimte meer in over blijft; en dat een gevoe van stikking in uw smart maakt, dat ge nauwelijks meer kunt ademhalen. Maar ook *van buiten* kan uw hart zoo gedrukt, benauwd en als overstelpt worden, dat ge geen weg met uw hart weet, er alle zeggenschap over verliest, en ontwaart hoe de stormwind van 't lot met u speelt.

Is het druk van buiten, die uw hart in het nauw brengt, dan wordt het u te eng en zoekt ge verruiming. Zoo zong David er van, dat zijn haters hem omsingeld hadden: „maar de Heere voerde hem *uit in de ruimte*". Zoo betuigt Elihu aan Job: „Uw God zou ook u afgevoerd hebben in den mond der angsten *tot de ruimte*, waarin geen benauwing zou geweest zijn". Zoo heet het in Psalm 118 : 5: „Uit de benauwdheid heb ik den Heere aangeroepen, en Hij heeft mij verhoord, stellende mij in de *ruimte;*" en in Ps. 119 : 45: „Ik zal wandelen *in de ruimte*, omdat ik de bevelen des Heeren gezocht heb".

Dat begrip van *ruimte* staat tegenover de *engte*, waarin het hart geraken kan. En die overkomt ons, zoo we stuiten op tegenstand, zoo haat en laster ons omringt, zoo overmoed en geweld ons den pas afsnijdt, zoo we in onze vrije beweging belemmerd worden door wie onze vijanden zijn, of ook zoo tijden en gelegenheden ons teleurstellen, tegenspoed na tegenspoed ons overstelpt, bittere nijd ons alle levensvreugd rooft of krankheid ons machteloos ter neer werpt.

Komt er dan eindelijk verlossing, en werpt de Heere onze tegenstanders terug, gaat 't licht in de duisterheid van ons leven op, en volgt er op krankheid afgebeden herstel, dan overkomt ons wat de psalmist aldus uitdrukt: „Hij stelde mijn voet in de ruimte".

Maar het kan ook zijn dat 't leed, waaronder we gebukt gaan, ons niet van buiten benauwt, maar opkomt uit ons eigen hart. Dat boose gedachten ons innerlijk vrees aanjagen. Dat 't geloof tanen gaat in glans. Dat 't vertrouwen in het verkregen kindschap ons begeeft. Dat we onze schuld van Golgotha terug halen, en weer op onze eigen schouders nemen. Dat onheilige gedachten booze lusten in ons opwekken. Dat we in zwart pessimisme blindweg grabbelen gaan. Dat 't alles donker van binnen in ons wordt, en geen straal van hooger licht meer in ons doorbreekt. En dat, als wrange vrucht van dit woelen in eigen zielsbederf, ten slotte ons hart 't niet meer kan uithouden, verstikt in zijn benauwdheid, en het zoo vol krijgt dat 't bersten zou, zoo de Heere geen uitkomst gaf. Dan kan de ziel niet meer loven, dan kan ze nauwelijks meer bidden; en komt er dan verhooring op het gebed, dan roemt 't hart, dat „'t gewaad des lofs in plaats trad van de benauwdheid des geestes". Wat dan zeggen wil, niet dat ons hart in *de ruimte* is gezet, maar dat de Heere ons hart dat inceukromp, *verwijd* heeft. En dan kan het weer vooruit, en juicht de geredde: „Nu zal ik den weg uwer geboden loopen, omdat Gij mijn hart *verwijd* hebt".

Van Salomo staat er, dat hij ontving „een *wijd* begrip des harten", maar dit is heel iets anders. Dit doelt op het groote veld dat God in *de Wijsheid* voor hem ontsloot. Hier daarentegen is sprake van een toestand, waarin het hart, door allerlei verkeerds dat we in ons hart opstapelen, aan gedachten, aan gevoelens, aan overwegingen, aan angsten en zorgen, zoo tot stikkens toe vol wordt en ineen krimpt, dat er voor 't heilige in ons hart geen plaats meer is. Dan immers bestaat de verlossing uit onzen noodstand daarin, dat onze God aan ons benepen hart door hooger genade zijn rekbaarheid hergeeft, het uit zijn overspanning ontspant, het weer uitzet waar het ineen kromp, 't bloed, dat stokte, er weer vrij door doet stroomen, en aldus ons hart *verwijdt*.

Door die ontspanning verliest dan 't sombere de alleenheerschappij daar binnen, heilige vroolijkheid vervangt ons somber pessimisme, en al is ook niet met één slag al 't bange en benauwde van ons geweken, we strijden er dan toch tegen, we durven den strijd weer aan, we dringen het sombere door het licht terug, en het einde is, dat we weer uit de volle borst zingen durven:

> »Ik zal, nu ik mag ademhalen,
> Na zooveel bangen tegenspoed,
> Al mijn geloften U betalen,
> U die in nood mij hebt behoed«.

Dat kan de Heere doen, door ons een onverwacht geluk te doen beleven. Hij kan 't doen door ons een overwinning te geven bij booze verleiding en verzoeking. Hij kan ons hart verblijden door een klare geloofsverwachting. Hij kan 't ook doen, door ons 't zondige van ons pessimisme te doen inzien. Hij kan het doen door velerlei genade, die Hij ons uit drie beekskens van Sion tegelijk doet toevloeien. Maar op wat wijs ons de Heere ook begenadigt, altoos is de uitkomst, dat len leste op eens het looden juk ons van de schouders glijdt, de elasticiteit van het hart terugkeert, en uit het hart dat zich verwijdde en uitzette, voor klacht weer dank opgaat, altoos zoo als Jesaja 't uitzingt: „Het gewaad des lofs voor een benauwden geest."

Toch kan nieuwe zonde zich bij de oude voegen, en de genade des Heeren tegenstaan.

Alle tijden door zijn ze er geweest, en ze zijn er nog, droefgeestig-gestemden, die zich steeds aan de vroolijkheid des geestes hebben gespeend, lust in klacht voedden, de donkerheid boven het licht verkozen, genoten bij het woelen in geestelijke somberheden, en zich niet *willen* laten opbeuren, ja, veeleer het aan anderen euvel duidden, dat ze in het licht van 't Goddelijk aanzijn dorsten voortwandelen en niet in de spelonk der droefgeestigheid wegkropen gelijk zij. Geestelijke gierigaards, die rijk in God gezegend, al hun geestelijken schat wegbergen, en geestelijk verhongerden van gebrek.

Hun zonde is, dat ze tegen Gods genade ingaan; van Gods genade die oneindig is, klein denken; in zelfaanklacht zelfbehagen hebben; en zoo de ontfermingen van hun God tegenstaan.

Nu gaat dit bij graden.

Er zijn er, doch Gode zij dank slechts zeer enkelen, die, tegen alles in, van hun zielsziekte niet willen afstaan, de luiken sluiten, en het licht der genade niet in hun sombere bidcel laten doorbreken. Veel talrijker daarentegen zijn de half-klagers, die ook wel genieten willen van Gods liefde, maar toch het zondig spelen met hun eigen zielsnood te lief hebben, om hun klaagstem, die huilen wil, om te zetten in een toon des lofs, der danksegging en der aanbidding, en daarom bij buien leven. Nu eens rijk in hun God, maar slechts even, en dan weer teruggeworpen in hun angsten. En al behoeft dit niet van de vromen in breeden kring beleden te worden, toch is 't bijna regel, dat nu en dan de sombere toon weer boven komt. Het gered de kind dat toch weer klagen gaat, in plaats van in vroolijken jubel de hand te kussen die de redding aanbracht. Het geloof zegt: „dat het mij in Christus is alsof ik nooit zonde gehad of gedaan had, ja, als had ik 't al volbracht wat Christus voor mij volbracht heeft"; en wie dat gelooft jubelt vanzelf uit 't verwijde hart: Ik heb, in nood aan God verbonden, in Hem mijn hoog vertrek gevonden; 'k vertrouw op Hem geheel en al, den Heer, wiens werk ik roemen zal.

DR. A. K.

Amsterdam, 1 Dec. 1911.

Dr. Slotemaker de Bruine wijst in zijn artikel: *De volkstelling en de Hervormde Kerk*, ook de middelen aan, waardoor naar zijn overtuiging de achteruitgang der Kerk en het toenemen der godsdienstloozen te stuiten is. Die middelen zijn volgens hem tweeërlei: *Sociale arbeid* en *Kerkelijk werk*.

Van het eerste zegt hij:

De sociale vraagstukken dringen zich overal naar voren, dringen zich overal naar binnen. Zij komen in het doen, in het denken, in het gemoedsleven van ons volk al breeder in. Het is louter oppervlakkigheid, te meenen, dat de kerk dit terrein onbearbeid mag laten. Wie dat zegt, kent noch het sociale leven noch de ziel van ons volk. Maar onze kerk werkt hier niet en kan hier ook niet werken. Zij brengt aan haar aanstaande predikanten zelfs de eenvoudigste beginselen niet bij van de sociale vragen. Als een zeer ontwikkeld en invloedrijk stadspredikant dezer dagen in diepen ernst kon zeggen: „De sociale beweging bedoelt, buiten Christus om de menschen te helpen", dan wordt het nu nog tijd, dat eenige elementaire kennis wordt bijgebracht. Zoolang het mogelijk is, dat een ontwikkeld christen iets dergelijks denkt, staat het wanhopig met het „onderscheiden van de teekenen der tijden" door de kerk.

Maar zelfs omtrent de inwendige zending laat onze kerk haar aanstaande predikanten niet inlichten....

Misschien zal het helpen, als men weet, dat de aanstaande kapelaan wel college loopt in sociologie. En niet weinig.

Wanneer er kennis was van de vragen en gevoelen van de vragen, zouden er ook wel daden komen. Het gedrag van de Engelsche kerken met haar „Brotherhood" beweging en van de Fransche Protestanten met hunne „Fraternités" zou dan ook in Nederland den weg kunnen wijzen, hoe men breede volksscharen weder voor de kerk, dan voor het Evangelie, dan voor den Heer kan winnen.

Van het tweede:

Herderlijke arbeid. Als ik niet moede word, daarvoor te pleiten, dan is dat waarlijk niet, omdat ik — oppervlakkig — de zaak zoo eenvoudig en zoo gemakkelijk uitvoerbaar vind. Ik voel, ervaar inderdaad de bezwaren. Daar is eenerzijds het onbillijke eischen der menschen; met de grootste gemakkelijkheid vragen zij de onmogelijkste dingen, en met een rustig, naief gemoed eischen zij, wat niemand mag eischen. Een ernstige belemmering vooral hierom, omdat het nu onmogelijk wordt, de gemeente ooit te voldoen. Men zal over ons klagen, als wij onzen plicht rustig en genoegelijk verzuimen; men zal ook over ons klagen, als wij ons verteren in werk voor anderen.

Gevaar ziet Dr. Slotemaker de Bruine vooral in de neiging van de predikanten in onze dagen om hun tijd en kracht te geven aan allerlei arbeid buiten de gemeente en daardoor hun kerkelijk werk te verzuimen. Uit- en inwendige zending, christelijk onderwijs en bestrijding der volkszonde, christelijke pers en christelijke wetenschap, dat alles legt beslag op den tijd van de predikanten, en op zichzelf is dit alles ook uitnemend, maar de klacht is, dat door dezen arbeid buiten de gemeente geen tijd overblijft voor hetgeen de eerste plicht is van den Dienaar: trouw herderlijk bezoek.

En toch moet ondanks deze bezwaren op het herderlijk werk in den breedsten zin worden aangedrongen. Want er moet worden bewaard en er moet worden teruggewonnen. Niet enkel op de prekikanten heb ik het oog; ook op ouderlingen; ook op allerlei krachten in de gemeente, die helpen kunnen.

En ik denk niet alleen aan bezoeken. Er is meer te doen. Ook dit ernstige is te doen, dat het vertrouwen in den werklust en den ernst der predikanten moet worden herwonnen. Het treft mij telkens, hoe sceptisch op deze punten zelfs onze welmeenende en belangstellende gemeente-leden gestemd zijn. En wat denken dan de anderen!! Ernst bij de predikanten? Maar zij verzetten telkens catechisatie uren of laten ze stilstaan; blijkbaar, omdat zij iets dringenders te doen hebben dan hun plicht. Maar afspraken tusschen predikanten omtrent het overnemen van catechisanten, omtrent de aanneming tot lidmaat bestaan haast niet; zoodat de regelloore leerlingen ongestoord hun spel spelen en toch wel lidmaat worden. Maar van een regeling der vacanties blijkt niets; meer dan de helft predikanten is tegelijk weg en meer dan de helft der predikbeurten wordt door vreemden waargenomen. Ernst?

Voor de groote steden, waar het kwaad het ergst is, meent Dr. Slotemaker de Bruine, dat bijzondere maatregelen moeten worden genomen. Hij toont eerst uit het voorbeeld van Utrecht aan, hoe zelfs onder het thans bestaande regime van de *dêne* en *ondeelbare stadskerk*, toch door betere ordening van de wijken en afbakening van den arbeid niet onbelangrijke voordeelen zijn te verkrijgen. Hij pleit voorts voor invoering van een *kerkelijk bevolkingsregister*, zooals de Roomschen te Amsterdam hebben, en waaraan niet het minst te danken is, dat ze in Amsterdam percentsgewijze zich niet alleen staande hielden, maar vooruit gingen. Hij dringt nogmaals aan op *parochieverdeeling* en wil dat daarbij ook rekening gehouden zal worden met een betere verdeeling der kerkgebouwen over de stad. Ook waar die parochieverdeeling nog niet bereikt kan worden, wil hij betere *wijkverdeeling*, doordat men breke met het stelsel van de massale wijken, die voor geen predikant te bearbeiden zijn en geen wijk grooter maken dan van 3000 zielen; de arbeid voor een klein gedeelte *goed* verricht, is beter dan voor een groot gedeelte slecht verricht. Concentreering van de kracht op een stuk van de gemeente, om dit zoo intensief mogelijk te bearbeiden en dan van dit middelpunt uit een langzaam uitbreiden van den arbeid naar de andere deelen, schijnt hem de beste oplossing.

En eindelijk dringt hij aan op inwendige zending:

Voor de grootste steden met de grootste wijken is de inrichting van een *Evangelisatie-arbeid* van een kerkelijke stads-zending onmisbaar. De kerken kunnen langs de gewone officieele wegen vooreerst heur verloren kinderen niet zoeken; dan moet het geschieden langs officieusen weg. Door personen met speciale gaven daarvoor. Met middelen daarvoor juist geëigend. In een organisatie, die wat soepeler is en wat minder stram werkt dan de kerkelijke.

Dit werk zou van den aanvang af moeten bedoelen, zich intekrimpen naar mate de kerk haar arbeid uitbreiden zal. Als deze er waarlijk in slaagt, allen weder genoegzaam te bereiken en het verlorene weder te vinden — dit ideaal mag onze kerk nooit uit het oog verliezen — dan moet de aparte Evangelisatie-arbeid zich terugtrekken. Het is hard voor een kerk, die zich met alle toewijding inspant om haar werk te doen, als zij steeds het stille verwijt moet hooren, dat „zij het toch niet kan." Maar zoolang zij haar werk niet doet, mag en moet zij wel hooren, dat zij het niet doet.

Onze liturgie.

II.

Het bezwaar, dat het woord *liturgie* aan Rome ontleend zou wezen en daarom door ons Protestanten liever gemeden zou moeten worden, is hiermede onjuist gebleken. Er zijn woorden, die in de Roomsche Kerk zijn gevormd, die daar een bepaalde beteekenis hebben gekregen en die we daarom liever niet gebruiken. Het woord *Mis* zal geen Gereformeerde voor het Avondmaal gebruiken, want Mis beteekent nu eenmaal het *Misoffer* met al wat daaraan verbonden is. Maar met het woord liturgie staat het geheel anders, want dit woord is niet aan Rome ontleend maar aan den Bijbel. Het is, gelijk we aantoonden, door de Apostelen overgenomen uit het profane Grieksch, waar het een publiek ambt beteekende; het wordt in het Nieuwe Testament gemeenlijk, op het voetspoor van de Zeventigen, gebruikt om daarmede aan te duiden den publieken eeredienst onder Israel, bepaaldelijk de priesterlijke bediening der offeranden voor het volk; voorts wordt het in beeldspreukigen zin ook gebruikt voor de bediening des Woords en voor de publieke collecten, waaraan dan telkens de gedachte van een *offerande* verbonden wordt. En eindelijk gebruikt Lucas in de Handelingen der Apostelen het woord liturgie ook voor den publieken eeredienst in de Christelijke gemeente.

Nu heeft wel een zeker overdreven purisme aanvankelijk de Reformatoren doen aarzelen om het woord liturgie over te nemen; zoo sprak Calvijn bijv. van: „La forme des prières et chants ecclesiastiques avec la manière d'administrer les sacremens et consacrer le mariage selon la coutume de l'eglise ancienne", een titel die veel te lang was en daardoor voor 't gebruik minder geschikt. Maar al spoedig werd deze schroom tegen het gebruik van het woord liturgie overwonnen en keerde men tot den ouden naam weer terug. Zoo gaf Valerand Poulain, die predikant was van de Fransche vluchtelingengemeente in Engeland, zijn beschrijving van den eeredienst uit onder den naam *Liturgia Sacra*, d.i. heilige liturgie. En zijn voorbeeld vond navolging bij onze oude Gereformeerde Kerken in Nederland, die evenzeer de formulieren voor de openbare gebeden en kerkelijke plechtigheden de „liturgie der Gereformeerde Kerken" hebben genoemd.

Het woord liturgie is zoo overgegaan van den eeredienst zelf op de voorschriften, die de Kerk voor dezen eeredienst heeft gegeven. We spreken nog wel van de Roomsche, Anglikaansche, Gereformeerde liturgie, waarmede we dan in algemeenen zin bedoelen de wijze, waarop in deze Kerken de eeredienst plaats vindt; maar we zeggen niet meer: ik heb Zondag de liturgie bijgewoond, wanneer we bedoelen, dat we aan den publieken eeredienst hebben deelgenomen. Het woord liturgie kreeg bij ons zelfs de praegnante beteekenis van de regeling, die de Kerk heeft vastgesteld voor den eeredienst en bepaaldelijk voor de *formulieren*, die werden voorgeschreven voor de openbare gebeden en de kerkelijke handelingen, zooals de bediening der Sacramenten, de bevestiging der ambtsdragers, de oefening van de tucht en de inzegening van het huwelijk. Toevallig is deze overgang van beteekenis niet. De openbare eeredienst onderstelt, dat er een *vaste orde* is, die door de Kerk is vastgesteld en waaraan ieder zich heeft te houden, om alle wanorde en ontstichting te voorkomen. Wel heeft men te allen tijde overgeestelijke menschen gehad, die van zulk een vaste orde niet weten wilden en liefst alles wilden overlaten aan de „drijving des Geestes", zooals dit nog bij de Kwakers geschiedt en bij enkele andere secten, maar Schriftuurlijk is dit toch niet. In de gemeente van Corinthe, waar dit overdreven spiritualisme ook den toon aangaf, heeft de Apostel Paulus hiertegen juist gewaarschuwd, en met nadruk er op gewezen, dat God geen God van verwarring, maar van orde is, gelijk *in al de gemeenten der heiligen*; waarom hij vermaande: „laat alle dingen betamelijk en *met orde* geschieden", d. i. gelijk onze Kantteekenaren opmerken, elk op zijn behoorlijken tijd, beurt, plaats enz. Het is dus niet vroom zich aan deze orde niet te willen houden, maar de geestelijke willekeur in den eeredienst van God vrij spel te laten, want God de Heere zelf toont ons in heel Zijn Schepping en ook in het rijk der Herschepping, dat Hij een God van orde en regelmaat is. En wat te Corinthe geschiedde, was ook niet in overeenstemming met wat elders geschiedde, want de Apostel beroept zich juist op het voorbeeld van de andere „gemeenten der heiligen", waar zulk een wanorde niet werd gevonden. Wie in de gemeente op de „drijving des Heiligen Geestes" zich beriep, misleidde dus zichzelf en hield voor een Goddelijke werking in zijn ziel, wat geen Goddelijke werking was. Want God toonde in de andere gemeenten der heiligen, dat Hij geen God van verwarring maar een God van orde was. En evenzeer als er een vaste orde moet wezen voor den openbaren eeredienst, zoo ligt het ook in den aard der zaak, dat de Kerk voor dezen publieken eeredienst bepaalde *formulieren* heeft vastgesteld, waaraan èn de ambtsdragers èn de gemeente zijn gebonden. Voor den dienst der gebeden hebben we daarvoor zelfs het exempel van onzen Heiland, die aan zijn discipelen een bepaald voorschrift gaf in het *Onze Vader*, en al is het volkomen waar, dat dit allervolmaakste gebed zeker in de eerste plaats bedoeld is om ons te leeren, *hoe* wij bidden moeten, de duidelijke uitspraak van Christus zelf tot zijne discipelen: *gijlieden dan bidt alzoo*, toont, dat de bedoeling van Christus wel degelijk geweest is, dat zijne discipelen dat gebed ook *zooals het hun gegeven was*, zouden nabidden, m. a. w. dat het hun ook geschonken werd als een formuliergebed, of wil men als een liturgisch gebed. Dat het in dien zin door de Christelijke Kerk is opgevat, blijkt wel daaruit, dat we reeds uit de oudste berichten der kerkvaders weten, hoe dit gebed in den eeredienst der Kerk gebruikt werd en het dan ook een vast bestanddeel uitmaakte van den oudste liturgieën, die ons van de Christelijke Kerk bewaard zijn gebleven. En evenzeer geldt dit van den dienst der sacramenten, want als Paulus met zooveel nadruk zegt tot de gemeente van Corinthe: „want ik heb van den Heere ontvangen, hetgeen ik ook u heb overgegeven, dat de Heere Jezus in den nacht, in welken hij verraden werd, het brood nam, enz", dan is hier niet alleen om een historische mededeeling te doen, hoe het Avondmaal door Christus gehouden was, maar dan beroept de Apostel zich op deze openbaring, door Christus zelf hem geschonken, om daarmede aan de gemeente van Corinthe een liturgisch voorschrift te geven, hoe het Avondmaal *behoort* gehouden te worden. In Corinthe was men van de oorspronkelijke inzetting van het Avondmaal afgeweken, had men allerlei andere usantien ingevoerd, en de Apostel gaat zelfs zoover van te zeggen, dat de gemeente door dat eigenmachtig optreden het Avondmaal geheel van karakter had doen veranderen, zoodat het eigenlijk geen Avondmaal meer was: „Als gij dan bijeen samenkomt (d. w. z. om op uw wijze het Avondmaal te vieren) dat is *niet des Heeren Avondmaal eten*." (1 Cor. 11 vers 20)

Zoo blijkt dus uit de Schrift zelf, dat de openbare eeredienst aan vaste regelen behoort gebonden te zijn. De gang en inrichting van den eeredienst moet naar het woord der Apostelen *met orde* geschieden, omdat God geen God van verwarring, maar van orde is. In de tweede plaats heeft Christus zelf voor den dienst der gebeden, die in dezen eeredienst zulk een belangrijke plaats inneemt, ons een vast formuliergebed geschonken, en daarmede is het goed recht van zulke formuliergebeden principieel uitgesproken, want indien „formuliergebeden" ongeoorloofd waren, zou Christus dit gebed ons niet geschonken hebben, maar gezegd hebben: bidt zooals de Geest der gebeden het u ingeven zal. En in de derde plaats beroept de Apostel Paulus zich op een rechtstreeksche openbaring van Christus om vast te stellen, hoe het sacrament behoort bediend te worden, opdat het werkelijk een sacrament zou zijn. Hieruit nu heeft de Christelijke Kerk het recht ontleend, om nadere voorschriften te geven voor den publieken eeredienst, bepaalde formuliergebeden op te stellen, om in den eeredienst te gebruiken, en evenzoo om formulieren vast te stellen voor de bediening der sacramenten, opdat ze naar de instelling van Christus zouden bediend worden. Deze voorschriften en formulieren, die den eeredienst of liturgie regelen, dragen daarom den naam van de *liturgie* onzer Kerken en in dien zin wordt het woord thans gemeenlijk door ons gebruikt. Maar al is deze overgang van beteekenis volkomen verklaarbaar en gewettigd, toch houde men wel in het oog, dat het woord liturgie oorspronkelijk niet deze *formulieren*, maar den *geheelen eeredienst* als zoodanig bedoelt. Het schijnt ons daarom ook minder juist, te spreken, gelijk de Haagsche Kerkeraad deed, van de invoering van een afzonderlijken *liturgischen* dienst. De samenkomst der gemeenten is altoos een *eeredienst* en draagt daarom vanzelf een liturgisch karakter. Elke godsdienstoefening is liturgie, want de liturgie omvat den dienst des Woords, den dienst der gebeden en den dienst der sacramenten. En wel kan men het woord liturgie in engeren zin gebruiken voor dat gedeelte van den eeredienst, dat aan vaste formulieren gebonden is, in tegenstelling met de bediening des Woords, die een meer vrij karakter draagt, maar dan zou een liturgische dienst beteekenen zulk een dienst, waarbij de prediking des Woords *niet* plaats vond en alleen zekere formuliergebeden en gezangen werden gebruikt. Dit nu is niet de bedoeling van den Haagschen Kerkeraad, die wel degelijk een predikatie in dezen liturgischen dienst heeft opgenomen, maar daardoor tevens heeft getoond, dat ze het woord liturgie ook niet in dien engeren zin bedoelt. Nu zouden we over dezen naam niet vallen, wanneer we niet vreesden, dat juist deze naam aan de goede zaak, die men bedoelt, kwaad zal doen. Onder „liturgischen dienst" verstaat ons volk een soort godsdienstoefening, zooals in de Anglikaansche Kerk wel gehouden wordt, waar alleen enkele voorgeschreven gedeelten van Gods Woord worden voorgelezen en enkele voorgeschreven formuliergebeden worden gebeden. Of zulke „liturgische diensten" op zich zelf wenschelijk zijn of niet, laten we in het midden; zeker is, dat ze met den aard van ons volk niet strooken en daarom ook geen ingang zouden vinden. Zelfs het bidden van formuliergebeden, al strijdt dit zeker niet tegen de Heilige Schrift en al heeft onze Kerk zulke formuliergebeden in haar liturgie opgenomen, heeft toch altoos zekeren tegenzin bij ons volk opgewekt. Zal een verbetering van onze liturgie eenige kans van slagen hebben, dan spreke men daarom niet van het invoeren van afzonderlijke liturgische diensten, maar doe men klaar en duidelijk uitkomen, dat de bedoeling is, het karakter en de inrichting van onzen openlijken eeredienst te wijzigen, om dien eeredienst beter te doen beantwoorden aan het doel, waartoe hij is ingesteld.

DR. H. H. K.

Teeftafel.

G. WISSE. NIEUWE RELIGIE (en hare wijsbegeerte). De Arnh. Drukkerij en Uitgeverij. Directeur A. Tamminga. Arnhem. 1911.

„In den loop van het jaar 1910 hield ik te Kampen, voor de „Vereeniging voor Christelijke Wijsbegeerte", over „De nieuwe Religie" cursorische voordrachten.

„De *hoofdinhoud* van het toenmaals verhandelde, zonder de destijds er bij gegevene uitweidingen en toelichtingen, heb ik te boek gesteld; en wordt hierbij den welwillenden lezers tot nadere overdenking aangeboden".

Aldus verhaalt DS. WISSE in een VOORBERICHT de wording van dit zijn boek.

Het is verdeeld in vijf hoofdstukken: I. DE NIEUWE BEWEGING; II. WAARDEERINGSOORDEEL. III. ALGEMEENE CRITIEK; IV. BIJZONDERE CRITIEK; V. SOCIAAL PANTHEISME. Dit is een partitie, die niet geheel onbedenkelijk is, want, om iets te noemen, hoort V onder IV, hetgeen de geachte schrijver dan ook zelf erkent, wanneer hij op p. 122 schrijft: „Feitelijk behoort dit hoofdstuk evenzeer tot de bijzondere critiek".

Feitelijk bevat dit boek niets meer, maar ook niets minder dan een *beschrijving* van en een *critiek* op de „Nieuwe Religie" (en hare wijsbegeerte).

„Nieuwe Religie" — het woord, en tot op zekere hoogte ook de zaak, herinnert mij onwillekeurig aan de bekende onderneming van AKBAR, den Groot-Mogol van het Indië uit het laatst der 16de eeuw, om uit bestanddeelen der verschillende, bestaande religies 'n nieuwe te maken, en van welk „maakwerk" niet alleen in ieder boek over Godsdienstgeschiedenis, maar ook in het ten onzent in 1872 verschenen werk van LIMBURG BROUWER: „AKBAR, een Oostersche Roman", wordt verhaald. Het verwondert mij eenigszins, dat ook WISSE, wien het aan combinatiegave zeker niet ontbreekt, er den GROOT-MOGOL niet bij te pas heeft gebracht.

Meiterdaad toch is tusschen de DIN-ILAHI van dezen en de NIEUWE RELIGIE van hen, die in onze dagen met de Christelijke hebben gebroken, bij alle verschil toch ook overeenkomst en daarom analogie.

Dan, ik laat dit rusten en bepaal mij nu tot WISSE's *beschrijving* van de „Nieuwe Religie".

Hij geeft die op p. 11 van zijn boek, waar hij zegt, „dat onder „nieuwe religie" wordt verstaan: het verschijnsel der religieuse en geestelijke stroomingen in den nieuweren tijd, in het midden der gekerstende volken, en bij die lieden, die de Christelijke religie (in historisch-dogma-